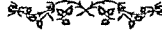

ORYANTALİSTLERİN KUR'AN'DA GEÇEN HANİF/HUNEFA KAVRAMI HAKKINDAKİ BAZI DÜŞÜNCELERİ

Elif ARSLAN*

Özet:

Çalışmalarını Hz. Peygamber'in peygamberliğinin sıhhati ve Kur'an'ın vahiy mahsulü olup olmadığı konuları üzerinde yoğunlaşan oryantalist araştırmacılar, bu amaçları doğrultusunda Kur'an-ı Kerim'de on iki defa yer alan hanif/hunefa kelimesi üzerinde de çok fazla durmuşlardır. Söz konusu ilginin bir başka sebebi ise hanif kelimesinin (İbranice hānef, Süryanice hanpa) Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarında Kur'an-ı Kerim'dekinden neredeyse zıt anlamlardaki kullanımlarıdır. Kur'an-ı Kerim'de "hakka yönelen, dosdoğru olan, muvahhid" vb. anlamlarda yer alan kelime, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarında "kirlenmek, dinsiz olmak, dinsiz, putperest, Yahudi olmayan, Grek" vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Makalede bu durumdan yola çıkarak hanif kelimesinin Kur'an'da neden ve nasıl bu anlamda kullanıldığı sorusunu soran oryantalistlerin çalışmalarına ve bu çalışmalarda konuyu ele alış tarzlarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Hanif, Oryantalist.

Some Ideas of the Orientalists About Concept Hanif/Hunefa in the Kur'an

Abstract:

Orientalists focus on two issues in their studies: One of them is the authenticity of Prophet Muhammed (pbuh) mission, the other is either the Qur'an was inspired to Mohammed (s.). They have payed much attention, for their purpose, to the word "hanif/hunafa" which took place in the Qur'an twelve times. Another reason of this interest is to be the meanings of the word in Old Testament-New Testament

* *Diyanet İşleri Başkanlığı, Dinî Yayınlar Genel Müdürlüğü*

and the Qur'an are comply opposite. In Qur'an the word means "true, upright, the sane in faith", while it means in Old and New Testament "to defile, heathen, pagan, Gentile, Greek". In this article, starting from that point, we examined the way the orientalist, who ask the question why and how that word have been used in that meaning in the Qur'an, have studied the issue.

Key Words: Qur'an, Hanif, Orientalist.

GİRİŞ

Oryantalistlerin İslam'a ve Kur'an'a Bakışları

Tarihi, haçlı seferlerine kadar götürülebilen oryantlizmin¹ modern anlamına kavuşması Fransız İhtilali sonrasında olmuştur.² İlk zamanlar yaptıkları çalışmalarda önyargularını gizlemeden İslam'a olan düşmanlıklarını açıkça ortaya koyan oryantlistler, Fransız İhtilali'nden sonraki birkaç asır içerisinde hem yaklaşımlarında hem de yöntemlerinde birtakım değişikliklere gitmişlerdir. Ancak modern oryantlist çalışmaların öncekilerle ortak noktası İslam'a olan önyargının varlığıdır. Aradaki tek fark modern dönemde yapılan oryantlist çalışmalarda öznellikten kaçınıldığının öne sürülmesidir. Bu çalışmalarda Hz. Peygamber'i ve İslam'ı över gibi göründükleri durumlarda bile İslam'ın inanç sistemini sarsmaya yönelik cümlelerle karşılaşmaktadır. Eserlerinde hissiyattan uzak durduklarını iddia eden çoğu oryantlistin çalışmalarında İslam'la ilgili iki husus gizli veya açıktan kendini göstermektedir. Bu hususlar "Hz. Muhammed'in peygamberliğinin sıhhati" ile "Kur'an'ın vahiy ürünü olup olmadığı yani Kur'an'ın kaynağı" meseleleridir.³

Oryantalistlerin çalışmalarında yukarıda ifade ettiğimiz iki hususun cevabı, İslam dininin vahiy kaynaklı bir din olmadığı, Yahudi ve/veya Hıristiyanlardan duydukları, öğrendikleriyle Hz. Muhammed tarafından kurulduğu şeklinde verilmiştir. Oryantalistlerin İslam'a ve Kur'an'a karşı bu önyargularının yanı sıra kendi kutsal kitaplarına uygulanmasını şiddetle reddettikleri "aşırı tenkit" metodunu İslam'a ve dolayısıyla Kur'an'a uygulama konusunda mutabık olduklarını görmekteyiz.⁴

- 1 İbrahim Bayraktar, "Müsteşrikler ve Hz. Peygamber'e Bakışları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, s. 21, s. 9; Mesut Okumuş, "Jeffery ve Kur'an Çalışmalarındaki Yeri", *Oryantalistlerin Gözüyle İslam*, (ed. Ahmet Yücel), İstanbul 2003, s. 86.
- 2 Fransız İhtilali'nden sonra Cumhuriyetçi hükümetin 29 Nisan 1795'te Paris'te "L'E'cole Supérieur des Langues Orientales" (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu)nu kurmasıyla modern oryantlizm başlamış olur. Avrupanın çeşitli ülkelerinden gelip bu okuldan eğitim alanlar daha sonra kendi ülkelerine gidip oralarda oryantlizmi kurmuşlardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFD*, c. 31, s. 103-104).
- 3 İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s. 113-115.
- 4 Salih Akdemir, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Yaklaşımları", *AÜİFD*, 1988, c. 31, s. 189.

Bu makalede oryantalistlerin Kur'anî bir kavram olan haniflikle ilgili görüşleri incelenecektir. Kur'an'da on iki ayette yer alan haniflik kavramı, dolayısıyla "hnf" kökü, Tanah⁵ ve İnciller'de de yer almaktadır. Bu kökün Kur'an'daki kullanımının müşrikliğin karşıtı olduğu konusunda önemli ölçüde uyuşum vardır.⁶ Ancak tartışma tam da bu noktada başlamaktadır. Çünkü bu kök Tevrat ve İncil'de "dinsiz, puta tapan" vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Dolayısıyla tartışmanın özünde kelimenin Yahudilik ve Hıristiyanlık kaynaklarıyla İslam kaynaklarındaki karşıt anlamlı kullanımları yer almaktadır. Durumu daha net bir şekilde ortaya koymak için "hnf" kökünün Tanah, İnciller ve Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarını kısaca değerlendirelim:

HNF KÖKÜNÜN TANAH, İNCİLLER VE KUR'AN'DAKİ KULLANIMLARI

Hnf Kökünün Tanah'ta Kullanımı:

"Hnf" kökü Tanah'ta 24 kere tekrar eder. Bu makalenin sınırlarını açacağı için bu kullanımların hepsine yer vermek yerine iki tane örneği ele almak istiyoruz⁷:

Örnek 1: Çölde Sayım (Numbers) 35:33

İnsan öldüren kişilerle ilgili hükümlerin yer aldığı bu ayette adam öldürmek (kan dökmek) ülkeyi kirleten bir eylem olarak tasvir edilir. Söz konusu ayette, "hnf" kökü "kan dökerek manevi olarak kirletmek" anlamında kullanılmıştır:

"İçinde yaşadığınız ülkeyi kirletmeyeceksiniz. Kan dökmek ülkeyi kirletir. İçinde kan dökülen ülke ancak kan dökenin kanıyla bağışlanır."⁸

Örnek 2: Yeşaya (Isaiah) 9:16

- 5 Yahudi kutsal kitabına Hıristiyanlar, Ahd-i Atik demektirler. Türkçe'de de bu teâmüle uyularak Ahd-i Atik (Eski Ahid) denilmektedir. Yahudiler ise "kutsal kitaplar" veya sadece "kitaplar" denilen kutsal yazıların tamamını ifade etmek üzere Tanah kelimesini kullanmaktadırlar. Biz de çalışmamızda Yahudi kutsal kitabını oluşturan üç ana bölümden (Torah, Neviim, Ketuvim) her birine verilen isimlerin ilk harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuş olan bu isimlendirmeyi tercih ederek Yahudi Kutsal Kitabı'nı ifade etmek üzere Tanah'ı kullandık. (Yahudi kutsal metinleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Faruk Harman, "Ahd-i Atik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 494-501; Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2002; Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İstanbul 2006, s. 72; Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", *AÜİFD*, 1966, c. 14, s. 97).
- 6 D. S. Margoliouth, "South Arabia and Islam", *The Moslem World (MW)*, 1929, XIX/1, s. 9; Montgomery Watt, "Hanif" *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1986, III, s. 165; Nevad Kahteran, "Hanif", *The Qur'an: an Encyclopaedia*, (edited by Oliver Leaman), Routledge, London and New York 2008, s. 242.
- 7 Tanah'ta "hnf" kökünün yer aldığı diğer ayetler şunlardır: Mezmurlar 35:16, Mezmurlar 106:38, İşaya 9:16, İşaya 10:6, İşaya 24:5, İşaya 32:6, İşaya 33:14, Yeremya 3:1, Yeremya 3:2, Yeremya 3:9, Yeremya 23:11, Yeremya 23:15, Daniel 11:32, Mıka 4:11, Eyüp 8:13, Eyüp 13:16, Eyüp 15:34, Eyüp 17:8, Eyüp 20:5, Eyüp 27:8, Eyüp 34:30, Eyüp 36:13.
- 8 Çölde Sayım 35:33

9. Babın 7-21. ayetleri Rabb'in İsrail'e öfkesini anlatır. "Hnf" kökünün הַנֶּפֶץ (hānef) şeklinde yer aldığı 16. ayette ise Rabb'in bu öfkesinin sebebi olarak onların tanrısız/imansız ve günahkâr olmaları gösterilir:

"Bu yüzden Rab onların gençleri için sevinç duymayacak, öksüzlerine, dul kadınlarına acımayacak. Çünkü hepsi tanrısızdır, kötülük yaparlar. Her ağız saçmalıyor. Bütün bunlara karşın Rabb'in öfkesi dinmedi, eli hâlâ kalkmış durumda."⁹

Kök Tanah'ta büyük oranda yapılan çeşitli kötülükler/olumsuz davranışlar sebebiyle manevi olarak "kirletmek/kirlenmek" ve "Tanrısız olmak/Tanrısız" anlamlarında kullanılmıştır.

Hnf Kökünün İnciller'de Kullanımı

Hnf kökü Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerinde yedi yerde geçmektedir. İncillerde "hnf" kökünün kullanımını incelememiz sonucunda kökün Tanah'ta mevcut olan anlamlarından "dinsizlik, tanrısızlık" anlamının, İnciller'de devam ettiğini gördük. Ancak "kirletmek/kirlenmek" anlamı İnciller'de hiçbir şekilde yer almamaktadır. İnciller'de kök; 1. Yahudi veya Hıristiyan olmayanlar, başka uluslar (Gentiles), 2. Grek (Greek), 3. İnanmayan (unbeliever), 4. Putperest (pagan) anlamlarında kullanılmaktadır. Sözü ettiğimiz bu kullanımlarla ilgili iki örneğe yer verelim¹⁰:

Örnek 1: Matta 10:5

"İsa Onikiler'i şu buyrukla halkın arasına gönderdi: "Öteki ulusların arasına girmeyin. Samiriyeliler'in kentlerine de uğramayın."¹¹

Örnek 2: Matta 6:7

"Dua ettiğinizde, putperestler gibi boş sözler tekrarlayıp durmayın. Onlar söz kalabalığıyla seslerini duyurabileceklerini sanırlar."¹²

"Hnf" kökünden türeyen Süryanice metindeki "ܚܢܦܐ" (hanpâ) kelimesi yukarıda yer verilen Türkçe çeviride "putperest" olarak çevrilmiştir.

Görüldüğü gibi hanif isminin türediği "hnf" kökü, Tanah ve İnciller'de -birtakım farklılıklar taşısada- temel olarak birbirine yakın anlamlar içermektedir. Her şeyden önce Tanah ve İnciller'de "hnf" kökü genel olarak olumsuz anlamda yer almakta, böyle olmayan nadir durumlarda ise farklı olanı, farklı milletten olanı, Yahudi olmayan kişi ve toplulukları anlatmak için kullanılmaktadır. Gerek bu kullanımın gerek-

9 Yeşaya 9:16.

10 "Hnf" kökünün İnciller'de yer aldığı diğer ayetler şunlardır: Matta 18:17, Matta 7:26, Yuhanna 7:35, Mark 13:18, Yuhanna 12:20.

11 Matta 10:5.

12 Matta 6:7.

se yukarıda ifade ettiğimiz “dinsiz, kâfir, putperest” gibi anlamların, “hnf” kökünün Kur'an'daki kullanımından çok farklı, hatta zıt anlamlı olduğu ortadadır. İşte Kur'an-ı Kerim üzerine araştırma yapan oryantalistleri Kur'an'da geçen hanif ismi üzerinde fazlaca durmaya teşvik eden durum bu olsa gerektir.

Hnf Kökünün Kur'an-ı Kerim'de Kullanımı:

Kur'an'daki kullanımından önce, ilk Arapça sözlük olarak kabul edilen Kitabü'l-`Ayn'da¹³ (Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmed el-Ferahidi, ö. h. 175), “hnf” köküne verilen anlamları görmek uygun olacaktır:

الحنف: Ayaktaki eğrilik.

الحنف (ileş şey'i): (Bir şeye) meyletti.

1. İbrahim'in dininin gereği, kible olarak Kâbe'ye yönelen kişi, Müslüman.
2. Allah'ın emrine teslim olan ve başka tarafa meyletmeyen kişi.

الحنفية السنية: Kendisinde sıkıntı ve darlık olmayan, Peygamberin dini.¹⁴

Kitabü'l-`Ayn'dan sonra telif edilen klasik Arapça sözlüklerde de “hnf” kökü, “ayaktaki eğrilik”¹⁵, “yönelme, meyletme”¹⁶, “Müslüman olmak, Müslüman”¹⁷, “Hz. İbrahim'in dini/Hz. İbrahim'in dininin gereklerini yerine getirmek”¹⁸ vb. şekillerde açıklanmıştır.

Hnf kökü Kur'an-ı Kerim'de 10 ayette hanif şeklinde tekil olarak, 2 ayette ise “hunefa” şeklinde çoğul olarak geçmektedir. Söz konusu ayetler şunlardır: 2/Bakara 135, 3/Âl-i İmran 67, 3/Âl-i İmran 95, 4/Nisa 125, 6/En'âm 79, 6/En'âm 161, 10/Yunus 105, 16/Nahl 120, 16/Nahl 123, 22/Hac 31, 30/Rum 30, 98/Beyyine 5.

Bu ayetlerden 7 tanesinde hanif/hunefae kelimesi Hz. İbrahim'le ilgili olarak

13 İ. Hilmi Karslı, “Kur'an Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati Kitabü'l-`Ayn'ın Değerlendirilmesi”, *Nüsha*, Yaz 2004, Yıl IV, S. XIV, s. 49, 50; Ali Cüneyt Eren, “Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, C. IX, S. I, s. 132.

14 el-Halil b. Ahmed, *Kitab'ul Ayn*, Beyrut 1988, C. III, s. 248.

15 İsmail b. Hammad el-Cevheri, *Tacü'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabîyye*, Beyrut 1404/1984, C. IV, s. 1347; ez-Zemahşeri, *Esasü'l Belağa*, Beyrut 1419/1998, C. I, s. 217; İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Kahire 1119, s. 1025; el-Firûzâbâdî, *el-Kâmusü'l-Muhit*, Mısır, 1398/1978, s. 126; ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arus min Cevahir'il Kamus*, Kuveyt 1406/1986, C. XXIII, s. 172, s. 173.

16 İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l Muhitu'l A'zam*, Beyrut 2000, C. III, s. 382; İbn Manzur, *a.g.e.*, s. 1025-1026. el-Ezheri, *Tehzibu'l-Luğa*, Mısır 1384/1964, C. V, s. 109.

17 Sahib b. Abbad, *el-Muhit fi'l Luğa*, Beyrut 1994, C. III, s. 123; İsmail b. Hammad el-Cevheri, *a.g.e.*, C. IV, s. 1347; İbn Sîde, *a.g.e.*, C. III, s. 382; İbn Manzur, *a.g.e.*, s. 1026, ez-Zebîdî, *a.g.e.*, C. XXIII, s. 170.

18 İbn Sîde, *a.g.e.*, C. III, s. 383; el-Ezheri, *a.g.e.*, C. V, s. 110; İbn Manzur, *a.g.e.*, s. 1026. ez-Zebîdî, *a.g.e.*, C. XXIII, s. 172; el-Mutarrazi, *el-Muğrib fi Tertibi'l Mu'rib*, Suriye 1399/1979, C. I, s. 231.

kullanılmıştır. Örnek olarak kelimenin Hz. İbrahim’le bağlantılı olarak yer aldığı ve almadığı birer ayeti ele almak istiyoruz:

Örnek 1: 2/Bakara 135:

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“(Yahudiler) “Yahudi olun” ve (Hıristiyanlar da) “Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler. De ki: “Hayır, hakka yönelen İbrahim’in dinine uyarız. O, Allah’a ortak koşanlardan değildir.”¹⁹

Örnek 2: Rum, 30:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ
الْقِيمِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ الدِّينُ ذَلِكَ

“Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanlar üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”²⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan mealde örnek olarak yer verdiğimiz her iki ayette de kelimenin “hakka yönelen” şeklinde çevrildiği görülmektedir. İncelediğimiz diğer meallerde de köke “Muvahhid (ve Müslim)”²¹, “doğruya yönelen”²², “Bir tek Allah’a inanan/ bir tek Allah’ı tanıyan, tevhid inancına sahip”²³, “Her türlü batıl dinden uzak durup, yalnızca hak dine yönelen kişi”²⁴, “Her türlü sapık inançtan yüz çevirmiş olarak”²⁵ anlamlarının verildiği görülmüştür.

Türkçe meallerde hanif kelimesine verilen anlamları şöyle gruplandırmak mümkündür:

- Müslüman
- Doğru, dosdoğru olmak (istikamet anlamına vurgu)
- Tevhid inancına sahip olmak, bir tek Allah’a inanmak (tevhid anlamına vurgu)
- Doğruya yönelmek, Allah’a yönelmek, hakka yönelmek (meyletmek anlamına vurgu)

19 Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meali*, Ankara 2009, s. 22-23.

20 H. Altuntaş, M. Şahin, 2009, s. 437.

21 Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm*, İstanbul 1952, c. 1, s. 39-40.

22 Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, Ankara 1980, s. 20; Hüseyin Atay, *Kur’an Türkçe Çeviri*, İstanbul 1998, s. 20.

23 Bekir Sadak, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı*, İstanbul 1989, s. 20, 57, 97, 136, 219, 280.

24 Ali Özek vd., *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 1990, s. 20.

25 Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur’an*, Ankara 2004, s. 20.

- e) Her türlü sapık inançtan yüz çevirmek, bütün sapık dinleri reddetmek, batıl inançları terk etmek, putları terk etmek (inkâr etmek, reddetmek anlamına vurgu).

Hanif (İbranice hānef, Süryanice hanpa) kelimesinin Tanah, İnciller ve Kur'an'daki anlamlarına kısaca değindikten sonra Kur'an'da geçen tek bir kelimeyle neden çok fazla ilgilendikleri daha iyi anlaşılabilir oryantalistlerin haniflik kavramını incelerken amaçlarının Kur'an'ı daha iyi, daha doğru anlamak olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.²⁶

Oryantalistlerin Kur'an'da geçen hanif ismini araştırmaya başlarken sordukları temel soru şudur: Kökün, Kur'an-ı Kerim'de kullanıldığı anlamı nereden gelmektedir?²⁷ Bu çalışmaların konuyu ele alış tarzlarına yer vermeden önce genel özellikleri hakkında bilgi vermek uygun olacaktır:

ORYANTALİSTLERİN "HNF" KÖKÜYLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

İslami kaynaklarda anlamı konusunda ciddi herhangi bir tartışma olmayan, hemen hemen benzer şekillerde açıklanan "hanif" kelimesi üzerinde, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlayan ve yirminci yüzyılın ilk yarısında artarak devam eden çok ciddi bir oryantalist ilginin varlığını görüyoruz. Bir kısım oryantalistler, "hnf" köküyle ilgili Arapça sözlüklerde yapılan açıklamaları kelimenin Kur'an'daki kullanımlarını açıklama/doğrulama çabaları olarak değerlendirmişler,²⁸ diğer İslami kaynaklarda haniflikle ilgili yapılan açıklamaları Müslüman tarihçilerin geçmişi kendilerine yakın görüşlerden yorumladıkları, değiştirdikleri iddiasıyla kabul etmemişlerdir.²⁹ Bu çalışmalarda görülen bir başka ortak nokta ise "hnf" kökünün hangi dilden Arapçaya geçtiğini tespit etmeye çalışarak Kur'an'ın kaynağı hakkında fikir yürütmeleridir. Bu meyanda kelimenin kaynağının İbranice olduğu görüşünde olanlar çoğunlukla Arap-

26 Kur'an'ın ve İslam'ın kaynağı tartışmaları hakkında yapılan çalışmalarla ilgili genel bilgi için bkz. Bilal Gökür, "Oryantalist Literatürde Kur'an'ın Kaynağı Tartışmalarının Kaynağı-Disiplinlerarası Bir Yaklaşım", *Bilimname* 2005, C. 7, S. 1, s. 29-40.

27 Friedrich Schulthess, "Umajja b. Abi-ş Şalt", *Orientalische Studien*, I, Verlag Von Alfred Töpelman, Gieszen 1906, s. 86; D. S. Margoliouth, a.g.m., 1929, XIX/I, s. 11; Andrew Rippin, "Rhm̄n and Hanifs", *The Qur'an and its Interpretative Tradition* (editör Andrew Rippin), Aldershot 2001, s. 167; Moshe Gil, "The Creed of Abu Amir", *Israel Oriental Studies* (IOS), Leiden 1992, c. 12, s. 15.

28 Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, London 1952, s. 162, Montgomery Watt, "Hanif" *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1986, C. 3, s. 165; Alphonse Mingana, *Syriac Influence on the Style of the Qur'an*, *John Rylands Library Bulletin*, Manchester, 1927, c. 11, s. 98; Andrew Rippin, a.g.m., 2001, s. 159.

29 D. S. Margoliouth, "On the Origin and Import of the Names Muslim and Hanif", *JRAS* (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland), Jul. 1903, s. 483; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda 1938, s. 114. Bu konuda ayrıca bkz. Tor Andrae, *Muhammed*, (çev. Theophil Menzel), London 1956, s. 110.

ların veya Hz. Muhammed'in hanif kelimesini Yahudilerden duyduğunu öne sürmüşlerdir. Böylece Kur'an'ın sözde insani kaynağını Yahudilikten etkilenme ve öğrenme olarak ortaya koymaya çalışmışlardır. Hanif kelimesinin türediği "hnf" kökünün Süryanice menşeli olduğu görüşünde olanlar ise Kur'an-ı Kerim'de Hıristiyan kutsal kitabının izlerini tespit etme çabasındadırlar.

Oryantalistler tarafından Kur'an'da on iki defa yer alan hanif kelimesi üzerine yapılmış olan çalışmalarla ilgili bu kısa değerlendirmeden sonra, konuyu ele alış tarzları hakkında fikir sahibi olmak amacıyla onlardan bazılarına yer vermek istiyoruz:

Kur'an'daki hanif kelimesinin anlamı üzerinde duran ilk oryantalist Theodor Nöldeke (1836-1930)'dir. Çeşitli Kur'an kelimelerini incelediği çalışmasının ismi olan *Neue Beitrage zur Semitischen Sprachwissenschaft* "Kur'an'da Keyfi ve Yanlış Kullanılan Kelimeler" anlamına gelmektedir. Nöldeke, söz konusu çalışmasında hanif kelimesiyle ilgili söylenenlerin büyük çoğunluğuna, kelimenin geçtiği cahiliye dönemi şiirleri de dâhil olmak üzere şüpheyle yaklaşmak gerektiğini ifade etmiştir. O, kelimenin Süryanice'de "putperest" anlamına gelen "ܚܢܦܐ" (hanpa) ile bağlantılı olduğu fakat naif putperest Arapların farklı dinlerin varlıklarından haberdar olmadıkları için bu tür ifadeleri çok kolaylıkla yanlış anlayabildikleri, bu kelimeyi de yanlış anladıkları ve yanlış kullandıkları kanaatindedir.³⁰

Julius Wellhausen (1844-1918) 1887'de yayınlanan *Reste Arabischen Heidentums* adlı çalışmasında, hanif lafzının anlamını -her ne kadar güvenilirliğine şüpheyle yaklaşsa da- kelimenin geçtiği bazı şiirlerden yola çıkarak ortaya koymaya çalışmıştır.³¹ Ebu Züeyb'in *Lisanü'l Arab*'tan alıntılanan şiirinde³² geçen "Hanif" Wellhausen'e göre Hıristiyan zahidi anlamına gelmektedir.³³ Hubert Grimme (1864-1942) ise buradaki hanif'in 'putperest' anlamına geldiği kanaatindedir.³⁴ İki araştırmacının aynı kelimeye birbirinden bu kadar farklı anlamlar vermesi, şiirde kelimenin anlamına yönelik herhangi bir ipucu bulunmamasının yanı sıra araştırmacıların kelimenin tespitine yönelik bilimsel bir çalışma yapmamalarından kaynaklanmaktadır. Bunun yerine onlar, Kur'an'ın ve İslam'ın kaynağıyla ilgili görüşlerine destek olacak tahminlerde bulunmuş görünmektedirler.

Clair-Tisdall (1859-1928) 1901 yılında yayınlanan *The Sources of Islam* ve 1905'te yayınlanan *The Original Sources of the Qur'an* isimli çalışmalarında hnf

30 Theodor Nöldeke, *Neue Beitrage zur Semitischen Sprachwissenschaft*, Strasburg 1910, s. 30.

31 J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, Berlin 1961, s. 239- 240.

32 İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Kahire 1119, s. 1026'da yer alan söz konusu beyit şudur: "أقامت به كَمَاقٍ
"الْحَنِيفِ شَهْرِيْ جُمَادَى وَشَهْرِيْ صَفَرِ"

33 J. Wellhausen, 1961, s. 239.

34 D. S. Margoliouth, a.g.m., 1903, s. 481.

kökünün İbranice ve Süryanice'de "yalan söylemek, samimiyetsiz, ikiyüzlü olmak,"³⁵ hanif kelimesinin ise ahlaksız, kirlî veya 'dininden dönmüş, dönek'³⁶ gibi anlamlara geldiğini, ancak Peygamber'in bu isimden hoşlandığını ve onu olumlu bir anlamda kullanmaya başladığını öne sürmüştür³⁷. Her iki çalışmanın da isminden anlaşılacağı üzere, Clair-Tisdall'ın amacı Kur'an'daki hanif kelimesinin anlamını değil, İslam'ın ve Kur'an'ın sözde insani kaynaklarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda kelimenin, Kur'an vahyinden önce Arap toplumunda olumlu ya da olumsuz herhangi bir anlamda kullanıldığına dair bir örnek vermemesinin yanı sıra, İslami herhangi bir kaynağa da başvurmamıştır. Hz. Peygamber'in bu derece olumsuz anlamı olan bir isimden hoşlanıp onu olumlu anlamda kullanmaya başladığı iddia ediliyorsa bu görüşün bir dayanağı olmak zorundadır. Ancak Clair-Tisdall'ın çalışmasında böyle bir dayanak bulma çabasına rastlanmamaktadır.

Hnf kökünün, dolayısıyla da hanif kelimesinin aynı dil ailesinden gelen dillerde³⁸ birbirinden çok farklı anlamlarda kullanılmasını Arapların kelimeyi yanlış anladıkları tezine bağlayan bir başka araştırmacı da Aloys Sprenger (1813-1893)'dir. Hz. Peygamber'in hayatı ve inancıyla ilgili kaleme aldığı *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, isimli üç ciltlik çalışmasında Sprenger, hanif kelimesinin İbranice'deki "hānēf" olduğunu, Yahudilerin kendi inanışlarına ters düşen inanç sahipleri için kınama amacıyla kullandığı bu kelimeyi Arapların yanlış anlamış olabileceklerini öne sürer. Sprenger'in Arapların hanif sözünü kendilerinden işitip yanlış anladıklarını öne sürdüğü Yahudiler, anlaşılabilir odur ki putperest Araplarla aynı toplum içinde yaşayan Arap Yahudilerdir. Aynı toplum içinde yaşayıp aynı dili kullanan insanların anlamını bilmeseler bile, bir kelimenin olumsuz îma taşıyıp taşımadığını anlamaması akla yatkın görünmemektedir.

"Yanlış anlaşılma" görüşünü tahminlere dayalı başka bir görüşle değiştiren oryantalist Maxime Rodinson'dur. Ona göre hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar Arapları medeni halklar gibi organize bir kiliseye sahip olmayan bir çeşit barbar olarak addeyerek küçümsüyorlardı. Araplar 'medeni' komşuları tarafından kendilerine verilen

35 Clair-Tisdall, *The Original Sources of the Qur'an*, New York 1911, s. 272.

36 W. St. Clair- M. A. Tisdall, *The Sources of Islam*, (çev. Sir William Muir), Edinburgh trsz., s. 96.

37 W. St. Clair- M. A. Tisdall, a.g.e., s. 96, Clair-Tisdall, 1911, s. 272.

38 Arapça, İbranice ve Süryanice aynı dil ailesinde yer alan dillerdir. Bu dil ailesine Sami dilleri denmektedir. "Sami dilleri, vaktiyle bunları konuşmuş ve günümüzde de konuşmakta olan Sami kavimlerinin dilleridir." (Avram Galanti, "Türkiye ve Sami Dilleri", sadeleştirilenler Nurettin Ceviz, Musa Yıldız, Nüsha, Yıl IV, S. 15, Güz 2004, s. 98.) Sami diller doğu (*Babil ve Asur dillerinin bağlı olduğu Akkadca*) ve batı (*Fenike, Nabatî ve İbrani dillerini içine alan Ken'ânî diller ve Arâmî dilinin yer aldığı kuzeybatı grubu ile eski ve yeni lehçeleriyle Habeşçe, güney ve kuzeybatı Arapçası'nın teşkil ettiği güneybatı Sami diller grubu*) olmak üzere iki büyük kola ayrılır. (Hakkı Dursun Yıldız, "Arap (Dil)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 282.)

bu hanif (putperest veya imansız) ismini gururlarından dolayı benimsemiş olabilirler... Onların pek çoğu kendilerini her fırsatta aşağılayan komşularına karşı gerçek bir isyan ruhuyla bu ismi benimsediler.³⁹

Müslim ve Hanif kelimeleriyle ilgili müstakil bir makale⁴⁰ yazan D. S. Margoliouth (1858-1940), hanif kelimesinin yer aldığı şiir örneklerini inceleyerek kelimenin anlamını ortaya koymaya çalışır. Sonuçta bu şiirlerde hanif kelimesinin büyük oranda Müslüman anlamında kullanılmasından yola çıkarak İslam'ın ilk yüzyılında hanif isminin çoğunlukla 'Müslüman' anlamında kullanıldığını ifade eder. Hz. Muhammed'in bu ismi nasıl monoteist olarak algıladığını ise şöyle açıklar: Hz. Muhammed'in peygamberliğinden aşağı yukarı yirmi yıl önce Benu Hanife kabilesinin lideri olan Müseylime tarafından bir çeşit doğal monoteizm vaaz edilmiştir. Müseylime'nin takipçilerine monoteist anlamında "Muslims" ve "Hanifs" deniliyordu. Dolayısıyla Hz. Muhammed monoteizmi ve onu ifade etmek için kullanılan bu kelimeleri ondan öğrenmiştir.⁴¹

Margoliouth İslam'ın ilk yüzyılında hanif kelimesinin çoğunlukla 'müslüman' anlamında kullanıldığını dile getirirken bir taraftan da Kur'an'ın nazil olduğu dönemde bu kelimenin gerçek anlamını çok az kişinin bildiğini, onu ilk kullanan şairlerin anlamını Kur'an'dan aldıklarını dile getirir.⁴² Bu durumda Margoliouth, Arap şiirinde hanif kelimesinin "müslüman" anlamında kullanımının İslam'dan sonra İslam'ın etkisiyle ortaya çıktığını ve kelimenin anlamını ortaya koymada bu şiirlerin kaynak olarak kabul edilemeyeceğini söylemiş olmaktadır.

Margoliouth, 1929'da yayınlandığı "South Arabia and Islam" makalesinde yukarıda açıkladığımız görüşünü değiştirmiş ve hanif kelimesinin Güney Arabistan'da görülen tabii dinle bağlantılı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Hz. İbrahim'den önce yaşayan Sebelilere atfedilen bu tabii din, İbrahimî bir sistem değildir, fakat Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrattır ("on which God created men").⁴³ Margoliouth, Kur'an'daki "fitrat dini" ifadesinin hanif kelimesini açıkladığını belirtmiş ve Hz. Muhammed'in Güney Arabistan'da yaşayan Sebelileri fitrat dininin takipçileri sanmış olabileceğini öne sürmüştür.⁴⁴ Margoliouth'un 1903'te yayınladığı yukarıda sözünü ettiğimiz makalesindeki görüşleriyle bu makalesindeki görüşlerinin ortak noktası her ikisinde de aslında farklı bir kesim için kullanılan bir kelimeyi (hanif) Hz. Muhammed'in sahiplenmesi iddiasıdır.

39 Maxime Rodinson, *Mohammed*, (İngilizceye çev. Anne Carter), 1971, s. 64-65.

40 D. S. Margoliouth, a.g.m., 1903, s. 467-493.

41 D. S. Margoliouth, a.g.m., 1903, s. 484-492.

42 D. S. Margoliouth, a.g.m., 1903, s. 483.

43 Kur'an, 30/Rûm, 30.

44 D. S. Margoliouth, a.g.m., 1929, c. 19, S. 1, s. 11.

Charles J. Lyall (1845-1920), Margoliouth'un "On the Origin and Import of the Names Muslim and Hanif" makalesinden kısa bir süre sonra; aynı yıl içinde söz konusu makalenin bir eleştirisi olarak da kabul edilebilecek "The Words 'Hanif' and 'Muslim'" makalesini yayınlamıştır.⁴⁵ Margoliouth gibi anlamından ziyade kökeni üzerinde durduğu hanif kelimesinin İbranice hānēf (kâfir, geleneklere ters kimse) ile ilişkilendirilmesini doğru bulduğu bu makalede Lyall, kelimenin İslami bir kavram olarak kullanımıyla İbranicedeki anlamının birbirine zıt olmasını ise her iki dilde aynı kökten gelip birbirine zıt anlam taşıyan kelimeler olabileceğini söyleyerek açıklar.⁴⁶ Bu yaklaşım, çalışmalarını incelediğimiz diğer oryantalistlerde görmediğimiz bir yaklaşımdır.

İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı "Hanif" maddesinde Frants Buhl (1850-1932) da kendisinden önceki araştırmacılar gibi kelimenin kökeni üzerinde durmuş ve Aramice'den gelmiş olabileceğini dile getirmiştir. Buhl, kelimenin aslı ve ilk kullanılışlarını araştırmak için onun Kur'an haricindeki manalarını içermesi ihtimali olan ibarelere başvurulması gerektiğini, bunların da sıhhatlerinin şüpheli olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Güney Arabistan'a ait yeni metinler kelimenin mana ve tarihini aydınlatılabilir.⁴⁷ Ancak bir Kur'an araştırmacısının Allah'ın insanlara yol gösterici olarak vahyettiği Kur'an-ı Kerim'i ya da ondaki bir kelimeyi doğru anlamak için "varlığı muhtemel yeni metinler" in gün yüzüne çıkmasını beklemesinin söz konusu olamayacağı izahtan varestedir.

Hnf kökünü inceleme konusu yapan bir başka oryantalist ise Josef Horovitz (1874-1931)'tir. Türkçeye Kur'an Araştırmaları şeklinde çevrilebilecek olan Koranische Untersuchungen isimli çalışmasında Horovitz, Kur'anla ilgili başka konuların yanı sıra hnf köküne de yer verir. Birçok araştırmacı tarafından ele alınan ve üzerinde birbirinden çok farklı yorumlar yapılan hnf kökünün ve bu kökün Kur'an'daki anlamının "Kur'an Araştırmaları" gibi bir çalışmada ele alınmasının uygun olacağı düşünülebilir. Ancak Horovitz'in bu konuyu ele alırken yaptığı, sadece kökün geçtiği İslam öncesi ve İslam'ın ilk yıllarındaki sekiz Arap şiirine yer vererek buralardaki anlamları üzerinde durmaktır. Bu şiirlerde kelimenin hangi anlamda kullanıldığının tam olarak tespit edilemediği sonucuna varan Horovitz, bu anlamları tespit edebilmek için başka bir yöntem arayışına da girmez.⁴⁸

45 Bu makalede Lyall, Margoliouth'un hanif'in monoteizmde Müseylime'nin takipçisi anlamına geldiği görüşüne karşı çıkar; bir kabile ismi olan Hanife'nin hanif sıfatının ortaya çıkmasında etkisi olacağına dair hiçbir etimolojik destek olmadığını ifade eder. (Charles J. Lyall, "The Words 'Hanif' and 'Muslim'", *JRAS*, 1903, s. 780.)

46 Charles J. Lyall, a.g.m., 1903, s. 781.

47 F. Buhl, "Hanif", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, c. 5, S. 1, s. 215- 217.

48 Josef Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin ve Leipzig 1926, s. 56-59.

Kur'an'da geçen hanif isminin anlamına yer verilen araştırmalardan biri de Richard Bell (1876-1952)'in *The Origin of Islam in Its Christian Environment* (Hıristiyan Bir Çevrede İslam'ın Kökeni) isimli çalışmasıdır. Bu çalışmasında Bell, hanif'in Schullthess ve Nöldeke'nin iddia ettiği gibi dilsel olarak Süryanice hanpa'ya eşdeğer olmadığını dile getirmiştir. Kelimenin daha eski bir Arapça kök olan "hanfa"dan türediğini, bu durumda hanif'in kendi toplumundan ayrılan, sapan anlamına geldiğini ifade eden⁴⁹ Bell, *The Muslim World*'de 1930'da yayınlanan "Who were the Hanifs?" başlıklı makalesinde bu görüşünü Arthur Jeffery'nin aşağıda sözüntü edeceğimiz çalışmasından etkilenerik değiştirmiş; kelimenin önce çoğul şekliyle Süryanice'den Arapçaya geçtiği, sonra tekil halinin Arapça'da oluşturulduğu düşüncesine ulaşmıştır.⁵⁰

Alphonse Mingana (1878-1937), 'Syriac Influence on the Style of the Kur'an' isimli çalışmasında Kur'an'da sık sık kullanılan hanif kelimesinin Süryanice 'put-perest' anlamına gelen hanpa'dan alındığını ifade etmiştir. Mingana, kelimenin Süryanice'den geldiğinin önerilmesinin kendi zihninde bir problem oluşturmadığını ancak gerçek zorluğun kelimenin Kur'an'da hemen hemen 'Müslüman'la eş anlamlı olarak olumlu bir manada kullanılması olduğunu belirtmiştir. Bunun için kesin bir çözüm öneremeyeceğini ifade ederek düşüncelerini şöyle açıklamıştır: "Bir taraftan Peygamber pek çok Hıristiyanın kendisi hakkında ne Yahudi ne de Hıristiyan olduğu için kesinlikle bir "hanfa" olduğunu söylediklerini diğer taraftan yine onlardan İbrahim'in de bir "hanfa" olduğunu duymuş olmalıdır. Hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar tarafından saygı duyulan peygamber İbrahim'le bağlantısı vasıtasıyla Hz. Muhammed'in zihninde "hanfa" kelimesi iyi ve övgüye layık bir anlam kazandı.⁵¹ Mingana aynı çalışmasında Müslüman yorumcular ve tarihçiler tarafından bu zorluğu çözmeye yönelik yapılan sözünü etmeye değer bir çözüm olmadığını, onların hanifler grubu ve tahannuf kelimesine olumlu mana vermeleriyle ilgili yaptıkları hiçbir açıklamanın kendisine tarihsel görünmediğini ve kelimenin Kur'an'daki anlamlarını açıklama zorluğu sebebiyle ortaya çıktığını söylemektedir.⁵² Mingana'nın İslami kaynakları bu kadar sert bir şekilde eleştiriye tabi tutması sırasında kelimenin kökeni ve İslami kaynaklarda nasıl bu anlama geldiği konusunda varsayımlardan daha sağlam temellere dayanarak fikir üretmesi beklenirdi. Ancak görüldüğü üzere onun, kelimedeki bu zıt anlamlılık durumuyla ilgili önerdiği çözümü sadece varsayımlar, tahminler üzerine oturtulmuştur.

49 Richard Bell, *The Origin of Islam in Its Christian Environment*, London 1968, s. 58.

50 Richard Bell, "Who were the Hanifs?", *MW*, 1930, C. 20, s. 121.

51 Alphonse Mingana, "Syriac Influence on the Style of the Kur'an", *John Rylands Library Bulletin*, 1927, c. 11, s. 97-98.

52 Alphonse Mingana, a.g.m., 1927, s. 98.

C. C. Torrey (1863-1956), kelimenin İbranice hānef kelimesinden geldiğini düşünmektedir.⁵³ O, hanif kelimesinin kendilerini yanlış ilahlara tapanlardan ayıranları tanımladığını ve Hz. İbrahim'in Ur şehrinde geleneklere ters kimse (hānef) olarak kaçtığını, Hicazlı Yahudilerin ise kelimeyi Arapça "to turn aside" (döndürmek) demek olan hanefe ile bağlantılandırarak büyük ataları İbrahim için bir övgü ifadesi olarak kullandıklarını, Hz. Muhammed'in de kelimeyi bu Yahudilerden duyduğunu öne sürer.⁵⁴ Bu görüşleriyle, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Hicaz'da yaşayan Araplar arasında "hanif" kelimesinin Kitab-ı Mukaddes'te olduğu gibi "putperest" vb. olumsuz anlamlarda değil, Hz. İbrahim'le bağlantılı bir övgü ifadesi olarak kullanıldığını kabul eden Torrey'in, Hz. Muhammed'in kelimeyi Yahudilerden duyduğunu söylemesi, herhangi bir kaynağa veya geçerli sebebe dayanmayan, bilimsellikten uzak bir ön yargı gibi görünmektedir.

Torrey'den bir süre sonra (1936'da) Tor Andrae (1885-1947) ise "hanif" in 'heathen' (putperest) anlamına gelen Süryanice "hanpa"dan geldiğini ve esasında Maniheiztleri ve Sabiileri isimlendirmede kullanıldığını öne sürer. Mekke'de Hz. Muhammed'in takipçilerine, karşıtları tarafından "sabiiler" denildiğini ifade eden Andrae'ye göre, bu kavramlar zamanla birbirlerinin yerine kullanılır olmuş ve Süryanice İncil'de "putperest" anlamına gelen bu kelime Hz. Muhammed tarafından monoteist anlamında kullanılmıştır.⁵⁵

Bell'in görüşünü değiştirmesinde etkili olan fikrin sahibi Arthur Jeffery (1892-1959), haniflerin gerçek tarihî kişilikler olduklarını, ancak onlar hakkında bize ulaşan haberlerin İslami dönemde değiştirildiğini öne sürer. Kur'an'da geçen yabancı kelimeler üzerine yazdığı *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* isimli çalışması Kur'an'ın ilahî bir kitap olduğunu kabul etmeyip ona yabancı bir kaynak aramaya kalkışanlar için iyi bir kaynaktır.⁵⁶ Jeffery'ye göre haniflerle ilgili rivayet edilen haberler, Kur'an'ı açıklamaya yardım edemez. Bu çalışmasında Jeffery, "hanif" kelimesinin geçtiği ayetlerin hepsinin son dönem Mekki ya da Medeni olduklarını öne sürer ve "... anlaşılana o ki, Muhammed'in (s.a.s.) kamusal kariyerinin göreceli olarak son periyodunda öğrendiği bir teknik terimdir."⁵⁷ diyerek "hanif" kelimesiyle birlikte Kur'an hakkındaki görüşünü de ortaya koymuş olmaktadır. O, kelimenin kökeniyle ilgili olarak kendisinden önceki oryantalistlerin görüşlerine yer vererek bunlardan Nöldeke'nin, kelimenin Süryanice "hanpa"dan geldiği görüşüne katıldığını ifade

53 C.C.Torrey, *The Jewish Foundation of Islam*, New York 1933, s. 87.

54 C.C.Torrey, 1933, s. 51.

55 Tor Andrae, *Mohammed*, London 1956, s. 109.

56 İsmail Cerrahoğlu, a.g.m., s. 111.

57 Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda 1938, s. 112.

eder⁵⁸ ancak kelimenin Kur'an'daki anlamını ortaya koyacak bir çalışmaya girişmez. Zaten yukarıda ifade ettiğimiz gibi amaç da bu değildir; Kur'an'da geçen "yabancı" kelimeleri tespit ederek Kur'an'ı, dolayısıyla İslam'ı bu kelimelerin ait olduğu kültüre veya dine nispet etmektir. Bu amaç doğrultusunda yapıldığı isminden de anlaşılan bir başka çalışma da Alphonse Mingana (1878-1937)'ya aittir.

IV. yüzyılın sonundan VI. yüzyılın başına kadar Güney Arabistan'daki monoteizmi incelediği "Himyerite Monotheism" isimli çalışmasında A. F. L. Beeston (1911-1995), V. yüzyılda bu bölgede yaşayan monoteistleri Rahmanists (Rahmanîler)⁵⁹ diye isimlendirmiş ve bunların Müslümanların "hunefa" (hanifler) dediği kişiler olabileceğini dile getirmiştir.⁶⁰ Beeston, bu konuda çalışma yapan pek çok batılı araştırmacı gibi, "hanif" isminin kök anlamı ile değil, Arapça'ya hangi yoldan girmiş olabileceği ile ilgilenmiştir. Ona göre Süryanice olan "hanif" terimi Arap diline doğrudan Suriye yoluyla değil Necran yoluyla girmiştir. Necranlılar Süryani misyonerlerin, Hıristiyan olmayan herkesi "hanpa" diye isimlendirdiklerini görmüşler ve bu kelimeyi dillerine dahil etmişlerdir. V. yüzyılda Yemen'le güçlü ticaret ilişkileri olan Mekkeliler, buradaki zengin sınıfın monoteist olduğunu görmüş ve "hanif" terimini, bu Yemenli zengin sınıf için kullanmaya başlamışlardır.⁶¹ Ancak Beeston'un bu görüşleri de kelimeyle ilgili yapılan pek çok çalışmada olduğu gibi tahminler üzerine kuruludur. Nitekim Andrew Rippin de bu durumu "Bu görüş akla yatkın olsa da ele aldığı konuların bu şekilde 'olmak zorunda' olduğunu varsaydığı için problemlidir."⁶² sözleriyle eleştirmiştir.

Medine'de Hz. Muhammed'e karşı oluşan muhalefetin bir hanif olan Ebu Âmir'in etrafında toplanmasından dolayı "hanif" teriminin incelenmesi gerektiğini düşünen Moshe Gil⁶³ (1921-...), Arap sözlükbilimcilerin hnf'yi ayaklardaki ya da yürüyüşteki eğrilik anlamına gelen Arapça bir kök olarak açıklamalarının gerçeğe uygun olmadığını öne sürmüştür.⁶⁴ "The Creed of Abu Amir" isimli makalesinde Gil, Süryani

58 Arthur Jeffery, a.g.e., s. 112-115.

59 Beeston, Güney Arabistan'da V. yüzyıl boyunca yazılan dinî metinlerde "Rahman-an" ya da "Î-an" ismiyle anılan tek Tanrıdan bahsedilmeye başladığını dile getirir. (Bkz. Beeston, "Himyerite Monotheism", *Studies in the History of Arabia II: Pre-Islamic Arabia*, Riyad 1984, s. 149.) Beeston bu sebeple onları Rahmanists diye isimlendirmiş olabilir.

60 A. F. L. Beeston, "Himyerite Monotheism", *Studies in the History of Arabia II: Pre-Islamic Arabia*, Riyad 1984, s. 151.

61 A. F. L. Beeston, a.g.m., s. 151.

62 Andrew Rippin, "Rhm and Hanifs", *The Qur'an and Its Interpretative Tradition* (ed. Andrew Rippin), Aldershot 2001, s. 167.

63 Moshe Gil, "The Creed of Abu Amir", *JOS*, 1992, C. 12, Leiden, New York, Köln, s. 11.

64 Moshe Gil, a.g.m., 1992, s. 11.

Hıristiyan kullanımında olumsuz anlamı olan bir kelimenin Müslüman kaynaklarda saygıya değer bir kelime olarak yer almasını Arapların bu terimle temsil edilen halk ve inançlardan, Hıristiyan bağlantılar aracılığıyla değil, esasen bizzat haniflerle doğrudan ilişkiler yoluyla haberdar olmalarına bağlamaktadır.⁶⁵ Ona göre hanif kelimesi aslında “Maniheist” anlamına gelmektedir⁶⁶ ve modern araştırmacılar tarafından “putperest” olarak çevrilen İncillerdeki hanpē’ye de Maniheist anlamı verilmesi daha uygundur.⁶⁷ Gil, bu kelimenin İncillerde putperest olarak çevrilmesini ise Paganizm veya Helenizmin, Maniheizm ile özdeşleşerek Süryanice hanpa içinde birleştiğini varsayarak açıklar.⁶⁸ Gil, böylece gerçek anlamının “Maniheist” olduğunu düşündüğü hanif’i Arapların Hıristiyanlardan değil bizzat haniflerden duyduklarını ve Arap monoteistlerin bu kelimeyi “kutsal” anlamında kendileri için kullanmasının doğal olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹

Hanif kelimesi ile ilgili değerlendirmelere yer verilen bir başka çalışma ise Christoph Luxenberg⁷⁰’in Die Syro-Aramäische Lesart des Koran isimli çalışmasıdır. Hanif kelimesi üzerinde kısaca durduğu bu çalışmada⁷¹ Luxenberg, Arapça “حَنِيفٌ”in Süryani Aramicesindeki “ܢܦܢܐ” (hanpâ / the heathen)’dan alınıp Hz. İbrahim için bir lakap haline dönüştürüldüğü ve gerçekte ‘the heathen’ (dinsiz, putperest) demek olan kelimenin, Hz. İbrahim’in özel değeri sayesinde olumlu bir anlam kazandığı görüşünü dile getirmiştir⁷². Ancak ifadelerindeki muğlaklık sebebiyle, bu anlam değişiminin İslam’dan önce mi, Kur’an vahyiyle birlikte mi yoksa Kur’an’ın vahyolunmasından sonra mı olduğunu düşündüğü net olarak anlaşılmamaktadır.

Luxenberg Rum, 30/30’daki “فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا” ifadesindeki “حَنِيفًا”⁷³in Kur’an yorumcuları tarafından Arap düşüncesiyle uyumlu olacak şekilde yanlış yorumlandığını, gerçekte “dinsiz davranış kuralları” anlamına gelen Arapçalaşmış form الدين الحنيف’in olumlu bir şekilde yeniden yorumlanarak “doğru inanç”ın, “hak

65 Moshe Gil, a.g.m., s. 15.

66 Moshe Gil, a.g.m., s. 10, 17-19.

67 Moshe Gil, a.g.m, s. 17.

68 Moshe Gil, a.g.m, s. 17.

69 Moshe Gil, a.g.m, s. 21.

70 Christoph Luxenberg, “Die Syro-Aramäische Lesart des Koran: Ein Beitrag zur Entschlüsselung der Koransprache” kitabının yazarının takma adıdır. Yazarın 2000 yılında Almanca olarak yayınlanan çalışması, “Syro-Aramaic Reading of the Koran: A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran ” ismiyle İngilizceye çevrilmiştir.

71 Christoph Luxenberg, *The Syro-Aramaic Reading of the Koran*, Berlin 2007, s. 55-56.

72 Christoph Luxenberg, a.g.e., s. 55.

73 Christoph Luxenberg, a.g.e., s. 55.

din”in simgesi hâline getirildiğini iddia eder.⁷⁴ Luxenberg’in bu iddiası çelişkili görünmektedir. Çünkü “فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا” ifadesi, ister “Yüzünü hanif olarak dine çevir” isterse “Yüzünü hanif olan dine çevir” şeklinde anlaşılсын, her iki durumda da olumlu bir anlam içerdiği açıktır. Bu ifadenin hemen arkasından gelen “فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا” ifadesi de bu olumlu anlamı pekiştirmektedir. Dolayısıyla buradaki “حنيف”in Luxenberg’in öne sürdüğü gibi, putperest, dinsiz anlamına gelmesi uygun görünmemektedir.

İslami kaynaklarda “hanif”in etimolojisiyle ilgili olarak yapılan izahların sözlük yazarları tarafından icat edilmiş anlamlar olabileceğini öne süren⁷⁵ François De Blois, Süryanice’deki hanpa’nın iki farklı anlamı (unbeliever ve gentile) bünyesinde barındıran bir kelime olduğunu, İncil’in kelimeyi her iki anlamda da kullandığını, Kur’an’daki kullanımının (hanif/hunefa) da bu anlamlardan ikincisi olduğunu öne sürmüştür.⁷⁶ De Blois yukarıda kısaca özetlediğimiz görüşlerinin yer aldığı “Nasrani and Hanif” isimli makalesinde Kur’an’daki hanif kelimesinin anlamını sadece Yeni Ahit’ten ve Süryanice sözlüklerden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır.

Kur’an’daki hanif kelimesi üzerine fikir yürüten başka oryantalist araştırmacılar da vardır. Biz bir makalenin sınırları, onların tamamını değerlendirmeye yetmeyeceği için konuya genel bakış açılarını tespit etmemize yardımcı olacak şekilde bazılarına yer verdik. Burada ele almadığımız ancak hanif kelimesinin Kur’an’daki anlamı, kaynağı vb. üzerinde çalışan diğer bazı araştırmacıların isimlerini zikretmeliyiz: H. Grimme, Reynold A. Nicholson, Winckler, Schulthess, Wensinck, H. A. R. Gibb, Patricia Crone-M. Cook, Sidney H. Griffith, Jacques Waardenburg, Frederic Mathewson Denny, Uri Rubin.

Görüldüğü gibi Kur’an’da geçen hanif kelimesi, oryantalistlerin çok ilgisini çekmiş, belki de “tek bir kelime” gibi görülebilecek bir konuda çok fazla çalışma yapmışlardır. Onların konuya ilgisi, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tanah ve İnciller’de aynı kökten gelen kelimelerin neredeyse Kur’an’dakiyle zıt anlamda kullanılması olmuştur. Muhtemelen oryantalistler, bu konuda kendilerinin Kur’an ve İslam hakkındaki fikirlerini, yargılarını destekleyecek malzeme bulacaklarını düşünmüş olmalıdır. Ancak konuyla ilgili İslami her türlü kaynaktan yapılan açıklamaları peşinen reddetmeleri, zihinlerindeki Kur’an imajını bu konuda doğrulamaya çalışmaları gibi sebeplerle bir sonuca ulaşamamışlar, tahminlerde bulunmaktan öteye gidememişlerdir.

74 Christoph Luxenberg, a.g.e., s. 56.

75 François De Blois, “Nasrani and Hanif”, *Bulletin of SOAS*, 2002, C. 65, S. 1, s. 18.

76 François De Blois, a.g.m., s. 20-24.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim'de geçen haniflik kavramı üzerine oryantalistler tarafından yapılan çalışmaların temelde İslam'ın vahiy ürünü olmadığını ortaya koyma amacına yönelik olarak yapıldıkları görülmektedir. Haniflik kavramının türediği "hnf" kökünün anlamı ve menşei konusunda görüş farklılıklarına sahip olsalar da oryantalistlerin birleştiği nokta Kur'an'ın kaynağının ilahî olmadığıdır. Haniflik kavramının anlamı ve kaynağı noktalarında vardıkları farklı görüşlerse onların Kur'an'a beşerî kaynaklar bulma noktasındaki ayrışmalarını da ortaya koymaktadır. Hanif isminin kaynağı ve anlamı konusunda yaptıkları açıklamaları incelerken gördüğümüz gibi bir kısmı bu ismin Yahudilikten ve Tevrat'tan kaynaklandığını iddia etmektedir. Elbette bu iddia, Kur'an'ın kaynağının Yahudi kutsal kitabı ve Yahudilik olduğu iddiasını da içinde barındırmaktadır. Bu iddianın sahiplerinin daha çok Yahudi menşeli oryantalistler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer bir kısım oryantalistlerin ise "hnf" kökünün İncillerin dili olan Süryanice bir kök olduğunu öne sürdükleri ve Kur'an'da neden ve nasıl "doğru yola yönelen" ve "Müslüman" anlamına geldiğiyle ilgili birbirlerinden çok farklı hipotezler ortaya koydukları görülmektedir. Bu hipotezlerin hepsinin Kur'an'ın insan kaynaklı olduğu ön yargısına dayandığı da açıktır. Kur'an'daki hanif isminin Süryanice bir kök olan "hnp"den geldiği görüşünde olan oryantalistler, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı İncil'den etkilenerek oluşturduğunu, Kur'an'ın kaynağının İnciller olduğunu, diğer bir kısım oryantalistler ise bu iki yaklaşımı birleştirerek Kur'an'ın hem Tevrat hem de İnciller'den etkilenilerek oluşturulduğunu öne sürmektedirler. Kur'an'a bu iki kaynak dışında kaynak bulmaya çalışan araştırmalar da vardır.⁷⁷

İslamiyetin ortaya çıkışından sonra Hıristiyan ve Yahudiler tarafından yazılan eserlerde haniflik ile ilgili olarak geçen ifadelerin İslamiyeti tahkir maksadıyla polemik için yazıldığında şüphe yoktur.⁷⁸ Kur'an'da geçen hanif kelimesiyle ilgili açıklamalarına bakarak oryantalistlerin, İslam ve Kur'an'la ilgili ön yargılarını bir kenara bırakmadıkları sürece Kur'an'ı ve onun mesajını doğru anlamalarının mümkün olmadığını söyleyebiliriz. İncelediğimiz çalışmalardan gördüğümüz kadarıyla onların Kur'an'a ve oradaki ifadelere baktıkları zaman gördükleri, sadece Hz. Muhammed'in çeşitli kaynaklardan "devşirdiği" bilgiler ve ifadelerdir. Dolayısıyla Kur'an üzerine çalışmalarının amacı, onu anlamak değil, Kur'an'ı kendi zihinlerinde olduğu gibi konum-

77 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Akdemir, "Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'e Yaklaşımları", *AÜİFD*, C. 31, 1989, s. 193-198.

78 Şaban Kuzgun, *Hz. İbrahim ve Haniflik*, Kayseri 1985, s. 115.

landırmak, kendi kanaatlerine dayanak aramaktır. Her ne kadar objektiflik iddiasında olsalar, hatta kimi zaman İslam'ı, Kur'an-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'i övüyormuş gibi görünseler bile ön yargılarından kurtulamadıkları ortadadır.

Bu araştırmamız sırasında dikkatimizi çeken bir başka husus ise oryantalistlerin Arapça'nın da içinde yer aldığı Sami dil ailesine ait dillere vakıf oldukları, çalışmalarını Arapça'nın yanı sıra İbranice, Süryanice başta olmak üzere diğer Sami dillerde oluşturulan kaynaklardan yararlanarak sürdürdükleridir. Gerek söz konusu dillerde yazılmış olan eserleri değerlendirip ilim dünyasına kazandırmak, gerekse oryantalistlerin iddialarını anlayıp değerlendirebilmek ve cevaplayabilmek için Müslüman ilahiyatçıların bu dilleri bilmeleri gerektiği gerçeği de açıkça ortadadır.